

A Comparative Study of the Women Social Situation in The Sassanid and Qajar Era

Sabriyeh Mohammadi^{1*}

1. MA student, Department of History(History of Islamic Iran), Faculty of Humanities, Payame Noor University of Hamedan, Hamedan, Iran.

Citation: Mohammadi, S. (2022). A comparative study of the women social situation in the Sassanid and Qajar era. *Journal of Woman and Culture*, 13(50), 29-41.

DOR: 20.1001.1.20088426.1400.13.50.3.5

ARTICLE INFO

Received: 09.09.2021

Accepted: 24.10.2021

Corresponding Author:
Sabriyeh Mohammadi

Email:
sabriyemohamdi2@gmail.com

Keywords:
Women social situations
Sassanid era
Qajar era

Abstract

The current research intended to compare the social situations of women in the Sassanid and Qajar eras. The research universe included women's motifs in the art works such as coins and paintings. The sample subsumed Sassanid and Qajar women clothing in the cultural data of these periods. The research was designed as historical descriptive and comparative study. Data was collected based on the library records, available documents and index cards note taking. The data was analyzed by qualitative procedure. The results revealed that women in both periods countered specific jurisprudential readings of the official religion of their era and in both periods were ready to accept major external changes. In the first case, Islam and in the second case, the wave of globalization and modernism entered the country and changed the position of women. Although women faced restrictions in the Sassanid and Qajar periods, they engaged in activism, social activity, and even influence over important governmental affairs under the guise of society. In the Sassanid period, this role was largely obvious and transparent; but in the Qajar period, in order to fulfill their desires, they had to fulfill their desires through men and the influence of their gender role.

Extended abstract

Introduction: Undoubtedly, women's behavior, culture and thought play an important role in shaping a society. The transition from the first period of matrilineal to the realm of patriarchy was accompanied by the formation of large social societies which in structures such as tribes, city-states, micro-national governments were formed. In these social periods, women had a position, many of which were imposed on them. The position of women did not change much as it needed to be actively expressed in society. The social character of a woman a hundred years ago had many similarities with her character two thousand years ago. Due to the historical continuity on the one hand and the creation of a break in social life in certain periods of Iranian society, two periods in the history of Iranian society were considered to be studied and compare the social situation of women. It was the Sassanid period and the Qajar period, which were both representative of historical continuity and the period of change. The Sassanids were from the Persian tribes of Iran and formed their empire based on the Iranian religion and government. The Sassanids made Zoroastrianism official among the Iranians, and the other Iranian tribes each had their own specific and official beliefs. The position of women in the Sassanid period was better than their situation in the Middle Ages and they played an active role in society. During the Qajar dynasty in 1212 AH. with the reign of Agham Mohammad Khan Qajar began. The Qajar period represented an important change in the historical status of women in Eastern society. During this period, the woman gradually emerged from the closed space of the house and the patriarchal man's guardianship and wanted to express herself. At the forefront of this trend were court women. The court was the center of political power in the country. According to the reported materials, the purpose of this study was to identify and compare the social situations of women in the Sassanid and Qajar periods.

Method: The current research intended to compare the social situations of women in the Sassanid and Qajar eras. The research universe included women's motifs in the art works such as coins and paintings. The sample subsumed Sassanid and Qajar women clothing in the cultural data of these periods. The research was designed as historical descriptive and comparative study. Data was collected based on the library records, available documents and index cards note taking. The data was analyzed by qualitative procedure.

Results: The results revealed that women in both periods countered specific jurisprudential readings of the official religion of their era and in both periods were ready to accept major external changes. In the first case, Islam and in the second case, the wave of globalization and modernism entered the country and changed the position of women. Although women faced restrictions in the Sassanid and Qajar periods, they engaged in activism, social activity, and even influence over important governmental affairs under the guise of society. In the Sassanid period, this role was largely obvious and transparent; but in the Qajar period, in order to fulfill their desires, they had to fulfill their desires through men and the influence of their gender role.

Conclusion: During the Sassanid period, women of the lower classes of society probably suffered from the strictures and persecutions of some dogmatic Moghans, and of course in the Qajar period, such a situation existed in full force. An important difference in the status

of women in the two periods was that in the Sassanid period, the relatively significant position of women in Iran was at a time and place where in many places, women were burned or buried alive, but in Iran, the situation was different. During the Qajar period, women were subjected to social oppression and oppression; but the status of women in the world at that time was growing and progressing. From another point of view, it could be observed that the situation of women in both periods, their position and the situation of society as a whole was prone and prepared for great changes. In the first case, Islam pervaded Iran with its expansion, and in the second case, modernity, enlightenment and modernism entered Iran, and in both periods, Iranian society was receptive to external influences; because women, as the dark side of the moon or the silent majority, sought change and fundamental change.

Author Contributions: Sabriyeh Mohamadi: Collaborated in planning the general framework, content editing and analysis, final review, corresponding author. The present article is extracted from Sabriyeh Mohammadi's master's thesis. The author have reviewed and endorsed the final version of the article.

Acknowledgment: The author thank all individuals who have helped us in this research.

Conflicts of interest: The authors declared there is no conflicts of interest in this article.

Funding: This article did not receive any financial support.

مطالعه تطبیقی اوضاع اجتماعی زنان در دوره ساسانی و قاجار

صبریه محمدی^۱

۱. کارشناسی ارشد تاریخ (تاریخ ایران اسلامی)، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه پیام نور همدان، همدان، ایران.

چکیده

هدف پژوهش حاضر تطبیق نقش اجتماعی زنان در ادوار ساسانی و قاجار بود. جامعه پژوهش نقوش زنان در آثار هنری، چون سکه‌ها و نقاشی‌ها را شامل می‌شود. نمونه پژوهش پوشش زنان ساسانی و قاجاری در داده‌های فرهنگی این ادوار بود. طرح پژوهش از نظر ماهیت، توصیفی - تاریخی و تطبیقی است. گرد آوری اطلاعات بر مبنای جمع آوری اطلاعات کتابخانه‌ای، اسناد و مدارک موجود و فیش برداری انجام گرفت. پس از جمع آوری داده‌ها برای تحلیل آن‌ها از روش کیفی استفاده شد. نتایج یافته‌ها نشان داد، زنان در هر دو دوره، با قرائت‌ها و خوانش‌های فقهی خاص از دین رسمی‌زمان خود مواجه بوده و در هر دو مرحله نیز مہیای پذیرش تغییرات کلان برون‌ی بودند. در مورد نخستین، اسلام و در مورد دومین، موج جهانی‌سازی و مدرنیسم وارد شد و جایگاه زنان را با تغییراتی روبرو کرد. زنان با این‌که در دو دوره ساسانی و قاجار محدودیت‌هایی داشتند، اما در لایه‌های نامرئی اجتماع، به کنش‌گری، فعالیت اجتماعی و حتی اثرگذاری در امور مهم حکومتی می‌پرداختند. در دوره ساسانیان، این نقش تا حدود زیادی آشکار و شفاف بود؛ اما در دوره قاجار، آنان برای انجام خواسته‌های خویش ناگزیر بودند که خواسته خود را با واسطه مردان و اثرگذاری نقش جنسیتی خود اجرا کنند.

کلیدواژگان: اوضاع اجتماعی زنان، دوره ساسانی، دوره قاجار

مقدمه

بی‌شک رفتار، فرهنگ و اندیشه زنان در شکل‌گیری یک جامعه نقش به‌سزایی دارد. گذار از دوره مادرسالاری نخستین به عرصه پدرسالاری، همراه با شکل‌گیری جوامع کلان اجتماعی بود که در سازواره‌هایی چون قبیله، دولت‌شهرها، حکومت‌های ملی خرد تشکل پیدا کرده بودند. در دوره‌های اجتماعی یادشده، زن جایگاهی را داشت که بسیاری از آن‌ها به او تحمیل شده بود. او با مجموعه بزرگی از بایدها و نبایدها روبرو بود که البته نقش او را بسیار ویژه می‌کرد، اما این جایگاه ممتاز، امنیت او را نگاه نمی‌داشت. ایستایی و جمود برخی جنبه‌های اجتماعی نقش زنانه، از این نظر بسیار جالب است که از نقطه کانونی تا نقطه هدف، بشر تغییر و تحولات سترگی چون جابه‌جایی بزرگ قومی، تغییرات بزرگ مذهبی، فلسفی و البته، هم‌آگاهی و خودآگاهی را از سر گذرانند، اما جایگاه زن، چندان

که برای ابراز وجود فعالانه او در جامعه نیاز بود، دگرگونی چندانی نداشت؛ شخصیت اجتماعی زن در صدسال پیش، همانندی‌های بسیاری با شخصیت او در دو هزار سال پیش داشت. با توجه به پیوستگی تاریخی از یک طرف و ایجاد گسست و تحول زندگی اجتماعی در دوره‌های معینی از جامعه ایرانی، دو دوره از تاریخ جامعه ایرانی جهت بررسی و تطبیق اوضاع اجتماعی زنان مورد توجه قرار گرفت دوره ساسانیان و دوران قاجار بود که همزمان هم نماینده تداوم تاریخی و هم دوران تحول به حساب می‌آیند. ساسانیان از طوایف پارسی ایران بودند و امپراتوری خود را بر اساس دین و دولت ایرانی تشکیل دادند. ساسان جد اردشیر، ریاست مذهبی معبد آناهیتا در شهر استخر را به دست داشت و از زمان شروع حکومت ساسانی، گرایش مذهبی آنان به دین زرتشت بود. ساسانیان دین زرتشت را در میان ایرانیان رسمی نموده و دیگر اقوام ایرانی، هر یک معتقدات خاص و رسمی خود را به طور آزادانه داشتند (Pirnia, 1979). سلسله ساسانیان در سال ۲۲۴ م. با تشکیل حکومت پادشاهی اردشیر بابکان آغاز و با آخرین پادشاه یعنی یزدگرد سوم در سال ۶۵۱ م. به پایان رسید. در زمان قباد؛ مشکلات اقتصادی، قحطی، هجوم بیگانگان و قیام و جنبش مزدک، تغییرات نوینی بر جایگاه عرفی زن در جامعه در پی داشت. اصلاحات لازم در زمان انوشیروان انجام گرفت و در انجام تغییرات، وضع و منزلت اجتماعی زن متحول شد (Salehi & Naderi, 2013). موقعیت زنان در دوره ساسانی، بهتر از وضعیت آنان در سده‌های میانه بوده و نقش فعالانه‌ای در جامعه داشته‌اند. آگاهی در این باره، بیشتر از مطالعه وضعیت زن در طبقه ممتاز جامعه است که آن‌ها را حتی گاهی در مقام شاهی نیز می‌توان دید. چنان‌که پوراندخت و آرمیدخت بدین مقام رسیده بودند. اما وضعیت زن در طبقه فرودست جامعه، چندان رضایت‌بخش نبوده است. در طبقات پایین جامعه، زن به مثابه کالا قلمداد می‌شد و از آن مرد بود و هنوز قوانین فقهی سخت‌گیرانه‌ای وجود داشت که عمدتاً متوجه این طبقات بود (Daryaei, 2008, Translated by Sagheb, 2020).

در دوران سلسله قاجاریه که در سال ۱۲۱۲ ق. با پادشاهی، آغامحمدخان قاجار آغاز شد. او از دودمان قاجار و از طوایف ترکی خراسان بود. از این سلسله، شش پادشاه توانستند بر تخت شاهی ایران بشینند که حکومت هر یک از آنان، قرین آشوب، اغتشاش و جنگ‌های خانمان سوز بود. دوره قاجار، تحولی مهم در جایگاه تاریخی زن را در جامعه شرقی بازمی‌نمایاند. در این دوره، زن به تدریج از فضای بسته خانه و قیمومیت مردِ مردسالار برون آمده و می‌خواهد اظهار وجود کند. پیش‌تاز این گرایش، زنان درباری بودند. دربار، کانون قدرت سیاسی در کشور بود. سرآمد زنان درباری که مشتاق دخالت در امور سیاسی بودند، مادر شاه بود. زان پس، نوبت به زنان رسمی و دائمی شاه و در نهایت، به زنان متعه و کنیزان می‌رسید. انیس‌الدوله مورد مناسبتی از زنان درباری است. او، یکی از زنان ناصرالدین‌شاه است که حدود ۳۵ سال با او زندگی کرد. حکومت قاجاری، از دو طریق اعمال می‌شد، نخست، دربار یا درگاه و بارگاه و دیگری، دیوان. دیوان که با تشکیلات دیوان اعلاء اداره می‌شد، متمایز از دربار بود و وظیفه آن، تا حد زیادی شبیه به نقش قوه مجریه بود. دربار که متشکل از مراتب شغلی، تباری و موروثی بالامرتبه بود، سازوکاری برای اجرای نظر و اراده شاهی بود. فرمانی که از دربار برمی‌آمد، فرمان شاه تلقی می‌شد و می‌بایستی با نفوذ و قاطعیت بالایی به اجرا درآید (Moštofi, 2005). با توجه به مطالب گزارش شده، هدف پژوهش حاضر شناسایی و تطبیق اوضاع اجتماعی زنان در ادوار ساسانی و قاجار می‌باشد.

طرح پژوهش، جامعه آماری، روش نمونه‌گیری

طرح پژوهش از نظر ماهیت، توصیفی - تاریخی و تطبیقی است. جامعه پژوهش شامل نقوش زنان در آثار هنری چون سکه‌ها و نقاشی‌ها بود. نمونه پژوهش پوشش زنان ساسانی و قاجاری در داده‌های فرهنگی این ادوار است.

روش اجرا

این پژوهش به لحاظ هدف، رهیافتی توسعه‌ای دارد و از نظر ماهیت، توصیفی - تاریخی و تطبیقی است. گردآوری اطلاعات بر مبنای جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای، اسناد و مدارک موجود و فیش‌برداری انجام گرفت. پس از جمع‌آوری داده‌ها برای تحلیل آن‌ها از روش کیفی استفاده شد.

یافته‌ها

پس از بررسی داده‌های تاریخی، ارزیابی و تبدیل آنان به اطلاعات، این پژوهش، نگاهی هم‌سنگانه به نقش زن در دو برهه ویژه از تاریخ ایران، یعنی دوره ساسانی و قاجار دارد. ویژگی این دو برهه، از آن نظر مورد تأکید است که هر دوی آن‌ها، منتهی به دگرگونی‌های ساختاری در نظام اجتماعی ایران شدند، که در ذیل به یافته‌های به دست آمده پرداخته شد:

بررسی وضعیت اجتماعی و حقوقی زنان دوره ساسانیان

از منابع و اسنادی که به حقوق و وضعیت اجتماعی زنان در دوره ساسانیان پرداخته شده؛ کتاب ماتیکان هزارستان و مجموعه حقوقی ژسوبخت را می‌توان نام برد. ماتیکان هزارستان، توسط حقوق دانان دوره ساسانی و ژسوبخت توسط یک مسیحی و برای مسیحیان فارسی زبان نوشته شده اما اصل آن نیز به زبان پهلوی بوده و در همان دوره به سریانی برگردانده شده است. قوانین این کتاب، برآمده از عهد عتیق و جدید بوده که ناسازگاری و مغایرت‌هایی درباره زنان و موقعیت اجتماعی آن‌ها در دوره ساسانیان را برمی‌انگیخته است (Shaki, 1999). اوستا، دیگر منبع مهم برای شناخت جایگاه اجتماعی زن در آن دوره است. بخش متأخر کتاب اوستا، وندیداد است که گاهی در اصالت دینی و مطابقت آن با گوهر آیین زرتشت اختلاف نظر است و اغلب، آن را بخشی الحاقی به اوستای اصیل می‌دانند. به‌هرصورت، این نکته از مرجعیت آن برای مطالعه موقعیت زن در دوره ساسانیان فرو نمی‌کاهد. برابر متن وندیداد، زن و مرد در انجام واجبات دینی و مذهبی مساوی محسوب می‌شدند و گاهی هم که روحانی زرتشتی حضور نداشت زن می‌توانست به جایگاه قضا و حکمرانی برسد. و مرد و زن در حقوق با هم برابری داشته و از نظر تقدس نیز همین ویژگی را دارند (Alawi, 2007). در اوایل عصر ساسانی، زنان موقعیتی فرودین و نابسامان داشتند اما با اصلاحات اندک حکومتی، گسترش آیین زرتشت و نهادپنگی فرهنگ رواداری که پی‌آیند دین و حکومت واحد بود، موقعیت زن بهبود اندکی یافت. چنین برمی‌آید که در این دوره، زنان در دوگروه شناخته می‌شدند: دسته نخست، زنان "رخدای" که در خانه پدری یا همسر زندگی کرده و تحت سلطه و سالاری آنان بودند و دسته دیگر، زنان "ناردخدای" که تحت سالاری خویش می‌زیستند (Mazdapour, 1991).

محدودیت‌هایی بر علیه زنان، کماکان پابرجا بود اما این محدودیت‌ها، آماج برنامه‌های اصلاحی بودند. به طوری که زن، دیگر مالک دارایی خود بود و دخل و تصرف او در آن‌ها بدون دخالت همسرش، امکان‌پذیر بود. و همین‌طور، او حق استملاک در اموالی را نداشت که از آن شویب بود. و هم چنین بود که، دارایی‌های اعطایی و بخشوده مرد به زنش، در صورتی که طلاق توافقی انجام می‌گرفت، از اعتبار ساقط و به مرد برگردانده می‌شد. دیگر نکته‌ای که احتمالاً حاصل اعمال سیاست‌های اصلاحی بود، این بود که ازدواج اجباری یا ازدواج به حکم پدر، اعتباری نداشت. دختر در انتخاب همسر خود اختیار داشت و نظر خود را به پدرش بیان می‌کرد. محدودیت پدر درباره دخت خویش، به ارث هم شامل بود و او نمی‌توانست فرزند خود را از ارث محروم کند. چنین امتیازاتی، متفاوت از ساختار اجتماعی دیگر نقاط آسیا بود و اعمال سیاست‌های حکومتی یا بلوغ فرهنگ را می‌رساند. کریستین بارتلمه با نظر داشت چنین نقاط بارزی در موقعیت زنان دوره ساسانی، چنین نتیجه می‌گیرد که وضعیت زنان در این زمان، از آهنگ رو به رشد برخوردار بوده و آن‌ها به تدریج به استقلال جسمی و عقلانی دست یافته و سرانجام، از موقعیت هم‌تراز بردگان می‌رستند (Sattari, 2005).

در قوانین فقهی وندیداد آمده که، زن حق استقلال و اداره اموال و داری خود و مالکیت آن‌ها را دارد و در صورت طلاق حق نگهداری و قیم بودن بر فرزندش را می‌تواند، داشته باشد. اگر شوهرش در بستر بیماری بود از سوی شوهر حق رسیدگی بر امور را داشت. اگر شوهر زن بدخلاق و بدرفتار بود می‌توانست به دادستان اعتراض کند و سزای اعمالش را به خواهد. مرد بدون اجازه زن نمی‌توانست برای دخترش همسری اختیار و انتخاب کند. زن حق و امتیاز داوری و وکیل بودن را داشت. زن با اختیار کامل بر اموال خود، می‌توانست تمام اموال را وصیت کند و یا وصی اموال دیگری قرار گیرد (Vahdaty Helan, 2021).

بررسی منزلت زن در دوره ساسانیان

موقعیت زن در دوره ساسانی، بستگی به ساختار کاستی و طبقه‌ای جامعه بود. جامعه چون هرمی زیگوراتی و پله‌پله بود که شاه در نقطه قاعدگی و نوک آن قرار داشت. پس از او اشراف و نژادگانی بودند که تبار خونی با خاندان شاهی داشتند (Karimian, 2010). ساسانیان مدعی احیای ایران و رواج آیین زرتشت بودند و از همان آغاز، خود را زرتشتیانی باورمند و دین‌گستر می‌نمایاندند. در کنار سلسله‌مراتب حکومتی، سلسله‌مراتبی از روحانیون زرتشتی بود که از مقام موبدان موبد، تا پایین‌ترین مقام روحانی در نقاط دورافتاده کشور اعمال می‌شد. آموزه‌های موبدان و پشتیبانی قدرت سیاسی، موقعیت زن در جامعه را تا حدودی تعدیل کرد (Vahdaty Helan, 2021). زنان طبقه ممتاز جامعه که در صدر آن‌ها ملکه و مادرشاه بود، آشکارا در سیاست دخالت می‌کردند. آن‌ها آزادی‌های شخصی بیشتری نیز داشتند که البته می‌توانسته است شامل تجارت، تملک و یا استفاده آشکار از موقعیت سیاسی خود باشد. با این حال، آن‌ها تا سال‌های پایانی ساسانی، نمی‌توانستند به جایگاه سیاسی برجسته‌ای دست یابند. وضعیت زنان درباری، به نسبت وضعیت طبقاتی، در مورد زنان آن جامعه نیز تسری داشت. آن‌ها از حقوقی برخوردار بودند اما برخی قوانین و بایده‌نویادهای عرفی، راه را بر تصدی جایگاه‌های مدیریت اجتماعی می‌بست. با همه اندک بهبودی، هنوز از اوج تا پایه، زن هم‌تراز مرد نبود و حتی ذکر نام زنان در کنار مردان، محدود بوده است (Niknami & Dezhmakhahi, 2021). اختصاص روزی ویژه در تقویم زرتشتی برای بزرگداشت زن (پنج‌شنبه اسفند هر سال)، اراده‌ای آگاهانه به بازیابی منزلت زن را در آن جامعه می‌رساند. حلقه کنترلی مردان بر زنان، تا اندکی بازتر شده بود و زنان تعلیمات عمومی کسب می‌کردند (Alawi, 2007). بزرگداشت زن از سویه‌های مذهبی، بازمانده آیین مهرپرستی بود که هنوز در قالب آن‌اهیتا (میترا / مهر)، هنوز پاس داشته می‌شد و در متن اوستا نیز او را ارجمند می‌داشتند. آن‌اهیتا ایزد باروری، حاصل خیزی و آب بود. او همواره به آراستگی، باروری، زیبایی، پاسداری خانواده همت می‌گماشت و جایگاهی ارجمند در نزد اهورامزدا داشت (Hills, 2010, Translated by Tafzili & Amoozgar, 2011).

در دوره ساسانی هم چون دیگر سامانه‌های شاهی، سکه و نقش آن، اهمیتی به‌سزا داشت و به‌هیچ روی آن را خُرد نمی‌گرفتند. نقش روی سکه، جایگاهی بلامنازع برای شاه یا موقعیتی هم‌تراز او بود. پدیداری نقش آن‌اهیتا و چند زن دیگر بر روی سکه‌ها، می‌نماید که اصلاحات اجتماعی مربوط به زنان، نهادینه شده بود. سکه‌هایی منقوش از چهره شاپوردخت (تصویر ۱)، پوران‌دخت (تصویر ۲) و ایزدبانو آن‌اهیتا (تصویر ۳) وجود دارد که گویای این نکته است.

Figure 2. Pourandokht icon on Sassanid coins (Orzamani, 2014).

Figure 1. Shapurdokht icon with Bahram II (Orzamani, 2014)

Figure 3. The image of the goddess Anahita on Sassanid coins (Orzamani, 2014)

پوشش زنان در دوره ساسانی

پوشاک زنان دوره ساسانی را می‌توان از روی سکه‌ها، حجاری‌ها، نقوش سنگی و دیواری، مهرها و برخی قطعات یا بخش‌های نسبتاً سالم پوشاک بازمانده از آن دوره مورد بررسی قرار داد. از روی برخی از این تصاویر و پارچه‌ها می‌توان به شکل، طرح، جنس و چگونگی کاربرد پوشاک زنان پی برد. زنان ساسانی بیشتر پیراهن‌های بلند با یقه‌های گرد و باز، آستین‌های کوتاه و بلند و انتهای دامن پارچه اضافی و پرچین دوخته می‌شد و گاه دامن این پیراهن‌ها شش چاک داشت و با حاشیه‌دوزی تزیین می‌شد. زنان از شلووارهایی به سبک اشکانیان استفاده می‌کردند با این تفاوت که پایین شلوار را نوارکشی بسته و آن را جمع می‌کردند (Ziapur, 2005). با توجه به بلندی لباس‌ها، گاه بلندای کفش‌ها تا قوزک پا بود و برای تزیین نواری را جلوی تا سر پنجه دوخته و طرح‌هایی روی آن ایجاد می‌کردند. سبک پوشیدن چادرها نشان که تا شانه می‌رسید و گشاد و پرچین بودند، به صورت یقه‌دار با چین خوردگی اطراف گردن تزیین می‌شد (Hutson, 1950, Translated by Pirnazar, 1961). سبک پوشش زنان ساسانی با طبقه‌ای که در آن قرار داشتند، فرق داشت پوشاک ملکه (و خدمه و ملازمان)، زنان مقامات سیاسی و اسپهبدان پوشاک متفاوت از پوشاک زنان مردم عادی بود. البته بهترین پوشاک، پوشاک آرمانی و ذهنی بود که بر تن ایزدبانو آناهیتا تصور می‌شد. آناهیتا پوشش بلند و آستین‌دار نازکی داشت که روبانی برای تزیین روی لباسش بسته بود. پس از او، ملکه لباسی چین‌دار بر روی لباس زیری بلند خود می‌پوشید و حتی قسمت بازوی چپ و شانه و بازوی راست هم آزاد بود و گاه پیراهنی بلند و آستین‌دار استفاده می‌کرد. پوشاک خدمه، لباسی بلند، گشاد، چاک‌دار تا زانو، آستین‌بند و کوتاه و یقه‌گرد بوده است. چادرهای پرچین و گشاد داشتند که تا ساق پا بودند و دامن‌شان سه چاک در جلو و عقب داشتند. شلووارها نیز پرچین بوده و جلوی ساق پا برای تزیین از نوارکشی استفاده می‌کردند (Nazari, 2017).

بررسی وضعیت اجتماعی و حقوقی زنان دوره قاجار

دوره قاجار، تاریخ روشن و قابل افتخاری برای زنان ندارد. با این‌که در بسیاری از کشورهای جهان در این مدت، تلاش‌هایی برای احقاق حقوق زن به‌عمل می‌آمد، اما در ایران، تحرکی رسمی دیده نمی‌شد. مهم‌ترین جنبش این دوره، مشروطه بود که در طی آن نیز حقوق زنان چندان مورد سخن و هدف آزادی‌خواهان نبود. قوانین و احکام سودبخشی برای لغو جزیه غیرمسلمانان و منع بردگی جاری شد؛ اما موضوع زن، مسکوت گذارده شد (Ravandi, 1978). گروهی از مردم بر این بودند که باسوادای زن، یک ننگ به شمار می‌رود و (در صورت وجود چنین موضوعیتی)، باید آن را کتمان کرده و در پرده نهفت (Nazari, 2017). زن ایرانی چنان بار آمده بود که تحمل فشار اجتماعی و

تنگ نظرها را، فضیلت خود می‌پنداشت. چنان‌که لیدی شیل نیز متوجه این ویژگی اخلاقی شده و می‌گوید که "زنان ایرانی مهارت فراوانی در تحمل هرگونه تحقیر و سرزنش را دارند" (Fayyazi & Mohammad Lari, 2009). حضور زن در این دوره، بیشتر در مجالس سوگ و عزای مذهبی یا مجالس خانوادگی بود و با توجه به ناتوانی و فروکاست روزافزون حکومت مرکزی، روزبه‌روز جامعه ناامن‌تر می‌شد و سخت‌گیری‌ها فزونی می‌یافتند. زنان در این محیط، چاره‌ای جز از تسلیم و رضا نمایش هنر تحمل و انعطاف‌پذیری خود نداشتند. اگر هم فریاد از سر داد بود، از گلوی مرد جامعه بود که آن هم موضوع زنان را نمی‌پرداخت. ناامنی، ناامیدی، ناتوانی و فقر، نخست در پستو یا اندرونی خانه خود را نشان می‌داد و تلاش می‌شد وجهه عمومی خانه و خانواده در خارج از آن نگاهداری و نگاهبانی شود. شه‌یار شاعر دوره معاصر، اوضاع آن روز را در شعری بیان داشته و به سیمای زشت فقر و نداری اشاره می‌کند (Jalali & Bani Najarian, 2012). با گسترش ارتباطات ایرانیان با فرنگی‌ها، روس‌ها و عثمانیان، نوآندیشی و لزوم پیرایش جامعه از اندیشه‌های کهنه، شدت گرفت، یک سوی این تغییر، البته خود شاه و طبقه ممتاز جامعه بود که تغییر زنان فرنگ را دیده و پسندیده بودند (Ravandi, 1978). حتی خود ناصرالدین‌شاه دستور داده بود تغییراتی عمده در پوشاک زنان دربار حاصل شود و باز، این خود شاه بود که با افکاری گستاخانه و جسورانه، نخستین وقاحت‌نگاری مدرن در جامعه ایران را رقم زد. نتیجه آموشده‌های دوسویه ایرانی و فرنگی، آشنایی با تغییرات اجتماعی گسترده در وضع زنان غرب و تأثیر آن بر جامعه ایرانی شد (Ramezani Nargesi, 2004).

نقش زنان در امور سیاسی دوران قاجار

از دواج‌های سیاسی با هدف کاهش جو خصومت و برانگیختن انگیزه وفاداری به حکومت در برخی شخصیت‌ها، در میان شاهان قاجار رایج بود (Delrish, 1996). وجود الگوهای فکری قدیمی در میان زنان این برهه باعث نشد که آنان به حوادث سیاسی و اجتماعی بی‌توجه باشند. در دوره قاجار، به‌ویژه از دوران ناصری به بعد تحولات فراوانی در حوزه سیاست ایران رخ داد. در دوره محمدشاه و ناصرالدین‌شاه، جنبش بابیه، نهضت تنباکو، بلوای نان و حادثه قتل گریبایدوف از مهم‌ترین رخدادهای سیاسی و مذهبی ایران در این دوره به شمار می‌روند. در همه این تحرکات سیاسی، زنان نقش مهمی را ایفا کردند. ناصرالدین‌شاه در موارد زیادی، تحت تأثیر افکار مادر و زنان خود قرار می‌گرفت. گزارش پولاک می‌تواند نفوذ زنان دربار را بر قدرت ناصرالدین‌شاه نمایان سازد: «به این خیال واهی دل خوش دارد که فرمانروای منحصر به فرد مملکت است؛ در حالی که حقیقتاً هم‌چون توپ بازی در دست دیگران است. حال این «دیگران» ممکن است مادرش، همسرش، وزرایش یا هر درباری دیگری باشد که بتواند وقایع و اتفاقات را به نحوی به عرض برساند که او الزاماً به همان نتیجه‌ای برسد که گزارش‌گر خیر به خواهد شاه بپندارد؛ که همه چیز بر وفق مراد و نظر او انجام گردیده است» (Pollack, 1893, Translated by Jahandari, 1989). یک گزارش خارجی دیگر، تأثیر زنان را در امور سیاسی تأیید می‌کند: «تصور نمی‌رود هیچ زمانی در تاریخ ایران اندرون شاه چنان اثرات بزرگی در امور دولتی مانند دوران ناصرالدین‌شاه داشته باشد. زنان وی متشکل از متنفذترین طبقات و اعیان و اشراف ایران بوده است» (Kasakovsky, 1857, Translated by Jali, 1957).

مقام و جایگاه زنان دوره قاجار

زنان دربار با توجه به مقام‌هایی که داشتند به دو دسته تقسیم می‌شدند، زنان رتبه نخست، شامل مادران، خواهران، همسران شاه و شاهزاده‌ها که بالاترین مقام‌ها را در میان زنان دارا بودند و در میان خود از سلسله‌مراتبی عرفی برخوردار بودند زنان دون پایه یا رتبه دوم که شامل شاهزاده خانم‌هایی بودند که به عقد شاهزادگان، روحانیون درجه اول، امرا و حکام درآمده بودند. در کنار آنان نیز زنانی از درجات پایین‌تر یعنی غیر شاهزاده بودند که به عقد صاحب‌منصبان و دولت‌مردان درمی‌آمدند. برای بیشتر این زنان القابی تعیین که آنان را بسته به مقام و منزلتی که در دربار داشتند از هم متمایز می‌کرد (Boozer Jamhari, 2015). پیرامون اثرگذاری نقش زنان در دربار و تصمیم‌های کلان حکومتی دوره قاجار، دو دیدگاه متفاوت وجود دارد. دیدگاه نخست ابراز می‌دارد که با توجه به محبوس بودن زنان در اندرونی‌ها و دخالت‌ندادن آن‌ها در عرصه‌های سیاسی و اجتماعی، آنان دارای وزن سیاسی و

قدرت مؤثری نبودند و در امور سیاسی، آنان برکنار از ایفای نقش بودند. دیدگاه دیگر بر آن است که اگرچه زنان در اندرونی‌های پادشاهان محبوس بودند اما، هرآینه که فرصتی دست می‌داد، آن‌ها از اثرگذاری بر تصمیمات شاه و فرمان‌های او استفاده می‌کردند. این میل و علاقه، گاهی صورت آشکار به خود می‌گرفت و کاملاً مشخص می‌شد (Tavana, 2000). ترکان خاتون و مهدعلیا مادران شاه‌عباس اول صفوی و ناصرالدین‌شاه قاجار از این دسته بودند. زنان شاهان قاجار از موقعیت ویژه‌ای نسبت به دوره‌های تاریخی پیش از خود برخوردار بودند. این زنان هم از طبقه بالای جامعه بودند (مثل مهدعلیا مادر ناصرالدین‌شاه) و هم از طبقات پایین جامعه (مانند جیران تجریشی همسر ناصرالدین‌شاه که زنی دهاتی اهل ده تجریش بود)، ترکیب زنان ناصرالدین‌شاه ترکیبی ناهمگون، مختلط و از سیاست‌های ناصرالدین‌شاه بود. وی نمایندگان در طوایف کشور داشت که از طریق آنان اطلاعاتی بدین منظور به دست می‌آوردند (Hajianpour, Dehghan, 2009).

از زنان نامدار قاجار می‌توان به ملک جهان‌خانم ملقب به مهدعلیا مادر مقتدر ناصرالدین‌شاه اشاره کرد. او زنی قدرتمند، جاه‌طلب و پرنفوذ بود. در فاصله مرگ محمدشاه تا جلوس ناصرالدین‌شاه عملاً او بود که کشور را اداره می‌کرد. با سفیران خارجی ملاقات می‌کرد و برای حکام ولایات فرمان صادر می‌کرد. او در کارهای خیریه هم دستی داشت و بنای امامزاده بی‌بی‌زبیده در شهرری، از کارهای عام‌المنفعه او محسوب می‌شود (Zahed & Nouri, 2005). از دیگر زنان نامدار این دوره باید به انیس‌الدوله - که خدمتکار جیران تجریشی بود - اشاره کرد. او چنان قدرتی داشت که توانست اسباب برکناری میرزا حسین‌خان سپهسالار را از صدرات بچیند. زن دیگر امینه‌اقدس بود؛ که ریاست خزانه ناصرالدین‌شاه را به عهده داشت و هم دست امین‌السلطان، وزیر شاه بود. او نفوذ فراوانی در شخص شاه داشت. امینه‌اقدس و انیس‌الدوله در زمره افراد طبقه پایین جامعه بودند. دختران ناصرالدین‌شاه نیز در زمره زنان مطرح این دوره هستند. فروغ‌الدوله، فخرالدوله و فخرالملوک هر سه شاعر و کاتب بودند. تاج‌السلطنه دختر دیگر ناصرالدین‌شاه، که شعر می‌گفت، موسیقی می‌دانست و به زبان فرانسه هم مسلط بود (Hejazi, 2003). با این وجود زنان در سال‌های پیش از مشروطه با اقداماتی تأثیرگذاری که در وضعیت‌های مختلف جامعه داشتند مورد توجه بودند که برجسته‌ترین آن‌ها، حادثه گریبایدیف، پیروزی جنبش تنباکو، شورش نان، شرکت زنان در جنگ و... از چنین مواردی هستند که می‌توان اشاره کرد (Shiroodi, 2012).

پوشش و تزینات زنان در دوره قاجاریه

زنان دوره قاجار در نوع پوشش ادامه پوشاک زنان دوره زندیه با کمی تغییر در برخی از لوازم شخصی به کار می‌بردند. لباس‌ها بالاتنه‌ای و دارای چاک‌ی باز در وسط پیراهن بود و همه اطراف آن را با جواهر می‌آراستند. کاربرد نیم‌تنه‌ای که روی آن کلیجه‌ای با آستین تنگ می‌پوشیدند نیز رایج بود. در زیر دامن شلواری می‌پوشیدند که بر اساس وضعیت مالی آنان، از پارچه‌های نفیس تا ارزان تهیه می‌شدند. این شلواریاها به صورت گشاد و راسته به کار برده می‌شدند (Gheibi, 2006). زنان برای پوشش سر از نوعی کلاهک و چارقه‌های توری استفاده می‌کردند. آورده شده که چارقدهی زنان قاجار مانند اروپاییان بود و آن‌ها را به چند شیوه برای پوشیدن سر استفاده می‌کردند. آن‌ها برای نگه‌داشتن چارقدهی نازک در زیر گلو، به آن سنجاق زده و یا به دور گردن شان پیچیده و می‌بستند (Olivieh, 1815, Translated by Mirza, 1991). آرایش زنان در داخل خانه غلیظ و سبک پوشش آن‌ها سبک و کمتر بوده است. برای پوشش سر پارچه و یا شالی نازک داشتند که گوشه‌های آن به پشت آویزان بود و لباس آن‌ها به صورت نازک از پارچه‌های ابریشمی با رنگ‌های صورتی و آبی گلدوزی و با حاشیه‌های از نخ طلا تزیین می‌شد (Pollack, 1893, Translated by Jahandari, 1989). کاربرد زیورآلات مورد توجه و پسند زنان بود و استفاده از آن‌ها بستگی به قشر اجتماعی آنان داشت. زینت‌آلات طلا با اشکال طرح‌های گوناگون، ویژه طبقه بالا و مرفه جامعه بود. و زنان قشر کم‌بضاعت و پایین جامعه، زینت‌آلات نقره‌ای در قالب دستبند و انگشتر به کار می‌بردند؛ ولی گردنبند اغلب برای نوکران و خدمتکاران سیاهپوستی که در خانواده اعیان و اشراف بودند، استفاده می‌شد (Wiles, 1191, Translated by Qaraguzlu, 1989).

تصاویر و نگاره‌های بازمانده از دوره قاجار، مکمل گزارش جهان‌گردان، دیپلمات‌های فرنگی و داده‌های تاریخی است. تصویر شماره ۴، نمونه‌ای از این‌هاست که هیئت و وضع پوشاک یک زن اشرافی را در جلوه‌نمایی خود نشان می‌دهد.

Figure 4. Covering Qajar period women, a girl with a parrot (Falk, 1972)

بحث و نتیجه گیری

هر دو آیین زرتشتی و اسلام، حقوقی مساوی برای جنس زن قائل هستند. اما در هر دو دوره ساسانی و قاجار که مورد بررسی قرار گرفتند، ترتیبات معینی بر زنان وضع شده بود که خوانش و قرائتی خاص از دین حاکم در دوره خود را القاء می کرد. بنابراین هرگونه نتیجه گیری درباره مقایسه وضع زنان در دو دوره یادشده، باید مجزا و مستقل از بطن دین باشد. در دوره ساسانی، وضع زنان با این که محدودیت های وندیدادی بر آن ها مترتب شده بود، تا حدی مناسب بود. تا پیش از آنان، پادشاهی زن بر ایران زمین سابقه نداشت و یا در حد بخش هایی خاص از کشور بود. نظیر آن را در دوره قاجار، با نقش مادر ناصرالدین شاه می توان مقایسه کرد که با ترفند، حيله، نیرنگ و تردستی خود چنین نقشی، منحصر به او بود و پس از وی نیز تکرار نشد. بر خلاف گزارش نامستند تنی چند از تاریخ نویسان مسلمان که با انگیزه دینی به دربار ساسانی می نگریستند، زن در دربار ساسانی جایگاه سوگلی، ضعیفه و امثال آن را نداشت؛ اما در دوره قاجار، متأسفانه به چنین جایگاهی سقوط کرده بود. در زمان ساسانیان، زنان طبقات پایین جامعه احتمالاً از سخت گیری ها و تزییقات پاره ای از مغان جزم اندیش در رنج بوده اند و البته در دوره قاجار، چنین وضعی با قدرت تمام وجود داشت. تفاوت مهم در جایگاه زن در دو دوره مورد نظر، آن است که در دوره ساسانیان، جایگاه نسبتاً قابل توجه زن در ایران، در زمان و زمینی بود که در بسیاری از جاها، زنان را می سوزاندند یا زنده به گور می کردند، اما در ایران، وضع متفاوت بود. در دوره قاجار، زن تحت ستم اجتماعی و تنگ نظری بود؛ اما وضع زن در جهان آن زمان، رو به بالندگی و پیشرفت بود. از زاویه دیگر که بدین موضوع نگاه شود، مشاهده می شود که وضع زن در هر دو، جایگاه آنان و وضعیت کل جامعه را مستعد و مهیای تغییرات بزرگ نشان می داد. در مورد نخستین، اسلام با توسعه خود ایران را فراگرفت و در مورد دومین، نوگرایی، روشنگری و مدرنیسم، به ایران نیز پاگذازد و در هر دو دوره، جامعه ایران تأثیرات بیرونی را پذیرا بود؛ چون زنان به عنوان نیمه تاریخ ماه یا اکثریت خاموش، جویای دگرزیستی و تغییرات بنیادین بودند.

سهام مشارکت نویسندگان: صبریه محمدی: طراحی چارچوب کلی، ویرایش محتوا و تحلیل مطالب، بررسی نهایی و نویسنده مسئول. این مقاله برگرفته از پایان نامه کارشناسی ارشد خانم صبریه محمدی است. نویسنده نتایج را مورد بحث قرار داده و نسخه نهایی را بررسی و تایید کرده است.

سپاسگزاری: نویسنده مراتب تشکر خود را از همه کسانی که در این پژوهش یاری کرده اند، اعلام می دارد.

تعارض منافع: در این پژوهش هیچ گونه تعارض منافی توسط نویسندگان گزارش نشده است.

حمایت مالی: این مقاله هیچ گونه حمایت مالی دریافت نکرده است.

References

- Alawi, H. (2007). *Woman in Ancient Iran*. Tehran: Helmand Publications. [Persian]. URL: <https://hirmandpublication.com/product/>
- Boozer Jamhari, M. (2015). Women's titles in the Qajar era (based on national archival documents). *National Archives quarterly*, 2(1), 36-51. [Persian] URL: <chrome-extension://efaidnbmnnpicajpcglefindmkaj/viewer.html?pdfurl>
- Daryaei, T. (2008) *Sassanid Empire. Translated by Morteza Sagheb*. (2020). Tehran: Phoenix Publications. [Persian]. URL: <https://qoqnoos.ir/Fa/>
- Delrish, B. (1996). *Woman in the Qajar Period*. Tehran: Office of Religious Studies of Art. [Persian] URL: <https://lib1.ut.ac.ir:8443/site/catalogue/904939>
- Falk, S. J. (1972). *Qajar painting Persian oil 18th and 19th centuries*. London: Faber, Sotheby Parke-Bennet Publications. URL: <https://catalogue.nla.gov.au/Record/184614>
- Fayyazi, E., A., & Mohammad Lari, M. (2009). Mental and physical health of Qajar women according to travel writers. *Muskavieh*, 4(11) 161-172. [Persian] URL: <https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?ID=145415>.
- Gheibi, M. (2006). *Eight thousand years of Iranian ethnic clothing history*. Tehran: Helmand. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/1404143/>
- Hajianpour, H., & Dehghan, M. (2009). Political-social functions of the harem in the Qajar era. *Women in Culture and Art*, 2(1), 53-80. [Persian] URL: <https://www.sid.ir/fa/Journal/ViewPaper.aspx?ID=109296>
- Hejazi, B. (2003). *Internal tazkereh description of the life and poetry of women poets in the Qajar era to the first Pahlavi*. Tehran: Ode. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/11081677/>
- Hills, J. (2010). *Understanding Iranian Mythology*. Translated by Ahmad Tafzili & Jaleh Amoozgar. (2011). Tehran: Samat Publishing. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/1653824/>
- Hutson, M. (1950). Clothing in ancient Iran. Translated by Shamineh Pirnazar. (1961). *Sokhan*, 6(1), 624-634. [Persian] URL: <http://ensani.ir/fa/article/281659/>
- Jalali, M. Bani Najarian, S. (2012). The gradual development of women's civil-political rights in Iran from the beginning until now. *Politics Quarterly*, 1(1), 117-132. [Persian] URL: https://jfq.ut.ac.ir/article_29932.html.
- Karimian, H. (2010). Cities and social order in Sasanian Iran: The archaeological potential. *Antiquity*, 324(1), 453-466. URL: <https://www.amazon.com/Qajar-Paintings-S-J-Falk/dp/0571101283>.
- Kasakovsky, C. (1857). *The Memories*. Translated by Abaas Gholi Jali. (1957). Tehran: Simorgh. [Persian] URL: <http://www.lib.ir/book/53780326/>
- Mazdapour, K. (1991). About building a family in the Sassanid period, Farhang Magazine. *Institute of Cultural Studies and Research*, 4(1), 227-242. [Persian]. URL: <https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?ID=495384>
- Mostofi, A. (2005). *Biography of me or the social and administrative history of the Qajar period*.

- Tehran: Zavar Bookstore. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/1133598/>
- Nazari, S. (2017). The age of Women in Iranian dynasties. *Shabak Monthly*, 2(3), 17-28. [Persian] URL: <https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=270394>
- Niknami, K., & Dezhmkhahi, M. (2021). An introduction to the gender system and social inequality in Sassanid Iran. *Historical Sociology*, 4(1), 56-70. [Persian] URL: <http://ensani.ir/fa/article/299181/>
- Olivieh, A. (1815). *Olivier Travelogue: Socio-Economic History of Iran in the Early Qajar Period*. Translated by Taher Mirza. (1991). Tehran: Information. [Persian] URL: <http://www.lib.ir/book/85292730>
- Orzamani, F (2014). *Sassanid art*. Tehran: Pazineh Publications. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/1990134/>.
- Pirnia, H. (1979). *History of Iran from the beginning to the extinction of the Sassanids*. Tehran: Khayyam Library. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/1103737/>
- Pollack, Y. (1893). *Pollack travelogue*. Translated by Kikavous Jahandari. (1989). Tehran: Kharazmi Publications. URL: <http://lib.tums.ac.ir/site/catalogue/71589>
- Ramezani Nargesi, R. (2004). Qajar and Muharram women, from the movement to the uproar. *Zamaneh*, 17-18(1), 52-38. [Persian] URL: <http://ensani.ir/fa/article/9697/%D8%B2%D9%86%D8%A7%D9%86-%D9%82%D8%A7%D8%>
- Ravandi, M. (1978). *Social history of Iran*. Tehran: Amirkabir Publications. [Persian] <https://www.goodreads.com/book/show/3169731>
- Salehi, K., & Naderi, F. (2013). The social structure of marriage in the Sassanid Period. *Historical Sociology*, 5(1), 117-193. [Persian] URL: <http://ensani.ir/fa/article/326508/>
- Sattari, J. (2005). *The image of women in Iranian culture*. Tehran: Markaz Publishing. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/1354683/>
- Shaki, M. (1999). *Family Law in Zoroastrianism*. In Encyclopedia Iranica. IX. URL: <https://lib.eshia.ir/12293/12/188/8>
- Shiroodi, M. (2012). *The socio-political role of women in contemporary Iranian history*. Qom: Zamzam Hedayat Publishing. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/1469353/>
- Tavana, M. (2000). *Woman in contemporary Iranian History*. Tehran: Olive Leaf Publishing. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/1316606/>
- Vahdaty Helan, Y. (2021). *The value and status of women in ancient Iran*. Tabriz: Akhtar Publications. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/11198774/>
- Wiles, K. (1191). *Iran a century ago*. Translated by Gholam Hossan Qaraguzlu. (1989). Tehran: Iqbal Publications. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/1663640/>
- Zahed, S., & Nouri, Kh. (2005). *Women's Movement in Iran*. Shiraz: Molk Soleiman. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/1320129/>
- Ziapur, J. (2005). *Iranian women's clothing from ancient times to the beginning of the Pahlavi Empire*. Tehran: Ministry of Culture and Arts. [Persian] URL: <http://www.lib.ir/book/68344545/>